

## ВПЛИВ СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ ПРАВОВИХ ДОКТРИН НА НАЦІОНАЛЬНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

*Тема воздействия зарубежных правовых доктрин на национальное и международное право является актуальной, поскольку данные вопросы добавляют особой актуальности исследованиям концепций взаимодействия правовых систем. В статье осуществлена попытка проанализировать родовое единство международного и национального права как совокупности общеобязательных правил поведения.*

Нове тисячоліття характеризується складністю існуючих проблем. Процеси ідентифікації сучасних держав у світовому співтоваристві актуалізують звернення до аналізу закономірностей та проявів їх політико-правового розвитку, до тенденцій функціонування права в умовах інтеграції та глобалізації. Сучасну правову реальність досить важко відобразити за допомогою дуже вузьких конструкцій. Необхідні більш широкі конструкції, що дозволять здійснювати відповідно і більш гнучкі та адекватні наукові операції, досягати більш високих рівнів узагальнення, абстракції [1, 78].

Д.О. Керімов, наприклад, досліджуючи теоретико-пізнавальне значення введення в науковий обіг поняття правової системи, зазначає, що «на зміну відносно ізольованому, диференційованому вивченню окремих ланок правової системи приходить інтегроване її осмислення на вищому рівні» [2, 270].

Таким чином, масштабні інтеграційні процеси у сучасному світі додають особливу актуальність дослідженням концепцій правової системи.

Термін «правова система» набув широкого поширення як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій доктрині у другій половині XX ст. Аналіз досліджень, присвячених проблематиці системності у праві, демонструють, що правова категорія «правова система» використовується інтенсивно і представляє собою неоднозначне та багатофункціональне явище, яке відноситься, як й інші підсистеми універсальної соціальної системи у цілому, до складних утворень.

Необхідно зазначити, у юридичній науці відсутня єдність поглядів щодо поняття правової системи. І це пояснюється не тільки відмінністю індивідуальних підходів до даної проблематики, а й їх приналежністю до різних напрямків у юриспруденції. Об'єднуючою рисою цих підходів майже до кінця XX ст. є використання категорії «правова система» для характеристики правових явищ, засобів та процесів, що існують усередині конкретної держави та для груп держав. Правова система переважно розглядається в контексті зв'язку із державою як основним носієм публічної влади.

Щодо поглядів на структуру правової системи серед зарубіжних дослідників пропонуються наступні концепції. Так, зокрема, американський вчений Л. Фридмен у книзі «Вступ до американського права» стверджує, що правова система держави складається з трьох основних компонентів: 1) «структури», в яку включаються принципи правової системи і правові установи; 2) «єства», яке об'єднує норми і зразки поведінки людей усередині правової системи; 3) «правової культури», під

якою розуміються відношення людей до права, їх очікування та ідеали в правовій сфері життя суспільства [3, 437].

Значний внесок у вивчення національних правових систем зробив французький вчений Р. Давид. «Було б поверхневим і неправильним, – писав він, – розглядати право лише як сукупність норм. Це – більш складне явище, яке виступає як система. У неї є певна понятійна фундація, вона об'єднує норми в певні групи, використовує певні способи створення й тлумачення норм, вона пов'язана з певною концепцією соціального ладу, і від цієї концепції залежить як застосовується і взагалі функціонує право» [4, 19].

Німецькі вчені К. Цвайгерт і Х. Кетц наголошують на тому, що при вивченні національних правових систем можна використовувати як широкий, так і вузький підхід. В першому випадку йдеться про дослідження «духу і стилю» права конкретних держав, методів його розуміння і процедур реалізації, в другому – про зіставлення специфічних юридичних інститутів і проблем, а також правових норм, що використовуються для розрішення загальних питань і приватних конфліктів інтересів [5, 4–5].

З обґрунтовуванням «вузького» розуміння концепції правової системи виступав один з основоположників нормативізму Г. Кельзен. В рамках розробленої ним «чистої теорії права» він відстоював ідею, що право абсолютно автономне і самодостатнє, і його існування визначається виключно юридичними нормами, а не етичними принципами чи будь-якими іншими зовнішніми системами цінностей. Г. Кельзен відзначав, що право має справу не з фактами людської поведінки, а з нормами, які є зразками поведінки і складають частину однорідної правової системи. Остання є певною ієрархією норм, розташованих на різних рівнях універсальності й субординації. На думку Г. Кельзена, в будь-якій правовій системі повинна існувати межа, за яку не можна виходити, оскільки вона служить зовнішньою межею всієї системи, і подальше просування вже означатиме аналіз, що не має до цієї системи ніякого відношення [6, 220–222].

Як зазначав, Д. Ллойд, Г. Кельзен міжнародне і внутрідержавне право розглядав як складові частини єдиної правової системи. При цьому міжнародне право є вищим правопорядком, має пріоритет над правом внутрідержавним і його дія не «може бути ні в якому напрямі обмежена» [7, 177].

«Вузького» трактування поняття національної правової системи дотримується, зокрема, голландський професор Є. Бланкенбург. В обґрунтуванні своєї точки зору він приводить відмінні від Г. Кельзена аргументи. Є. Бланкенбург вважає, що вислів «правова система» необхідно застосовувати тільки для опису характеристик формальних інститутів і статутів позитивного права, тоді як для позначення функціонування права і доступу до нього необхідно використовувати термін «правова культура» [8, 232].

Проте при всіх відмінностях, що існують між «вузьким» та «широким» розумінням поняття національної правової системи, їх об'єднує однакове відношення до внутрідержавного права як до фундаменту, на якому виникають всі правові явища і конструкції, що існують у суспільстві. Однак в зарубіжній правовій доктрині другої половини XX ст. не іс-

нувало подібної єдності поглядів по відношенню до міжнародного права як до нормативної основи функціонування міжнародної системи. Більш того, в зарубіжних концепціях міжнародної системи у багатьох випадках заперечувався сам факт існування міжнародного права як сукупності юридичних норм, або істотно припинувалася його роль в регулюванні міжнародних відносин.

Причину виникнення подібних точок зору в зарубіжній правовій доктрині необхідно, на думку російського вченого-правознавця І.П. Блищенко, шукати не тільки «у відносній нерозвиненості міжнародного права протягом тривалого періоду часу в порівнянні з національними системами права», але і в специфічному характері самих міжнародно-правових норм в порівнянні з нормами внутрідержавними, а також в особливостях того середовища, в рамках якого міжнародне право функціонує [9, 200].

Американські професори М. Каплан і Н. Катценбах, які одні з перших застосували в своїх дослідженнях метод системного аналізу міжнародного права, стверджують, наприклад, що «міжнародно-правова система відрізняється від інших систем відносин між державами своєю горизонтальною організацією, тобто відсутністю ієрархії через розподіл влади між формально рівними елементами системи – суверенними державами» [10]. Саме тому, як вказував Г. Еллінек, «можливість її існування міжнародного права багато разів бралися під сумнів» [11, 200].

Погляди прихильників «мінімізації» ролі міжнародного права в міжнародній системі отримали втілення в теоріях політичного і юридичного реалізму, що виникли в США в другій половині XX століття. Свого часу вони були піддані аргументованій критиці ученими [12].

Основи концепції «політичного реалізму» були закладені американським вченим Г. Моргентау. «Визнання того факту, що міжнародне право існує, – стверджував він, – не означає, проте, що воно є такою ж ефективною правовою системою, як національні правові системи, і, особливо, що воно є ефективним інструментом регулювання і заборони процесу боротьби за владу на міжнародній арені... Міжнародне право – це примітивний тип права тому, перш за все, що воно є майже повністю децентралізованим правом [13, 295].

Децентралізована природа міжнародного права є, на думку Г. Моргентау, неминучим результатом децентралізованої структури міжнародного співтовариства. «Національне право встановлюється групою державних урядовців, які володіють монополією на організовану владу, – підкреслював американський дослідник. От чому існування і функціонування міжнародного права визначають два чинники, кожний з яких носить децентралізований характер: наявність загальних інтересів окремих держав і розподіл сили між ними. Де немає спільності інтересів і балансу сили, там немає і міжнародного права» [13, 295–296].

Якщо Г. Моргентау і його послідовники акцентували увагу на підлеглиму і залежному характері міжнародного права в процесі регулювання міжнародних відносин, то прихильники теорії «юридичного реалізму», що виникла за часів «холодної війни», заперечують сам факт його існування як системи обов'язкових юридичних нормативних розпоряджень. Так, наприклад, один з найяскравіших представників цієї концепції М.

Макдугал вважає, що міжнародне право є сукупністю «суспільних розпоряджень, які формуються, постійно змінюються у світових процесах сили шляхом пред'явлення державами одна одній претензій і контр претензій, що ефективно застосовуються за допомогою сили. Іншими словами, відповідно до теорії М. Макдугала, «міжнародне право, по суті, перестає бути особливим компонентом міжнародної системи – системою обов'язкових норм, воно розчиняється в політиці» [14].

Таким чином, як зазнає В.І. Евінтов, концепції політичного і юридичного реалізму в зарубіжній доктрині не визначають за міжнародним співтовариством якості впорядкованої єдності, заснованого на координації і праві, та співпраці й повазі до суверенітету» [15, 9].

Проте було б неправильним вважати, що західна міжнародно-правова доктрина другої половини XX століття розвивалася тільки в рамках реалістичних шкіл. В цей же період в її рамках розвивався цілий ряд теорій більш ліберального спрямування. Так, наприклад, американський професор О. Шахтар, наголошуючи на значному впливі, який сила здійснює на відносини між державами і на формування міжнародно-правових норм, визнає також існування цілісного міжнародного співтовариства, і підкреслює, що «держави могутні і менш могутні, в цілому дотримуються міжнародного права» [14].

Значного розповсюдження в зарубіжній міжнародно-правовій доктрині отримала інституційна теорія, прихильники якої, як і «реалісти», вважають, що первинними і визначаючими відносинами на міжнародній арені є відносини між державами. Проте, на відміну від «реалістів», вони вважають, що ефективна співпраця держав в рамках міжнародного співтовариства можлива і що значну допомогу в цій співпраці державам покликані надавати міжнародні інституційні структури.

Однак ідея створення на основі перебудови ООН «світової федерації» або «світового уряду» викликала і викликає серйозні заперечення. Відомий англійський юрист В. Дженкс, наприклад, визнаючи, що «загальна тенденція світового розвитку виявляється і незмінно виявлятиметься в русі від децентралізованого до інституціоналізованого суспільства, від світу держав до світової спільноти», підкреслював, що «будь-яка спроба надмірно спростити або надмірно централізувати структуру міжнародного співтовариства неминуче підірве його життєздатність» [16, 137, 266].

Активний прихильник створення єдиної світової спільноти держав Р. Фолк був вимушений констатувати: «Необхідність створення нового світовому порядку існує, проте на сучасному рівні соціального і культурного розвитку було б непрактично і небажано, щоб цей порядок набув форму світового уряду» [17, 15].

Прихильники «ліберальної теорії», що набула найбільшого поширення в 90-х роках XX ст. в Європі, також відзначали, що ключовими суб'єктами в системі міжнародних відносин є не держави, а індивіди і приватні групи. На їх думку, прихильність держав розпорядженням міжнародного права визначається перш за все ступенем їх «ліберальності». Тому чим вище рівень захисту прав приватних осіб в тій або іншій державі, чим демократичніший характер регулювання відносин, що виникають з участю цих суб'єктів, тим більше законослухняною в міжнародно-правовому плані буде така держава [18].

Таких поглядів дотримується американський юрист-міжнародник Ф. Джессоп, транснаціональні погляди якого набули широкого поширення в зарубіжній правовій доктрині. На них, зокрема, спиралися прихильники теорії «юридичного плюралізму», що обґрунтовували положення про те, що в один і той же час, на одному і тому ж соціальному просторі можуть співіснувати декілька правових систем, як державних, так і незалежних від держави [15, 34]. Прикладом однієї з останніх модифікацій концепції Ф. Джессопа є теорія «транснаціонального юридичного процесу» Р. Коха, в рамках якої він намагається пояснити, як публічні і приватні учасники, що взаємодіють на внутрідержавному і міжнародному рівнях, створюють, тлумачать і втілюють норми транснаціонального права [19, 183–184].

Міжнародна система була і на сьогодні багато в чому залишається децентралізованою і слабо інтегрованою структурою, що об'єктивно працює на користь силових методів рішення конфліктів. В той же час міжнародне співтовариство неухильно розвивається у напрямі все більшої інтегрованості його суб'єктів, що створює об'єктивні передумови для наростаючого впливу не силових, у тому числі правових, чинників. Не дивлячись на безперервні регіональні конфлікти і наявність цілого ряду інших негативних чинників, сучасний світ демонструє багато прикладів, що підтверджують неухильний рух людства до більш стійкого і цілісного міжнародного співтовариства. Зарубіжна правова доктрина багато в чому сприяла розробці концепцій та поглядів на внутрішньодержавну правову систему.

Початок ХХІ століття характеризується складними та суперечливими процесами суспільного розвитку, що носять комплексний характер та охоплюють майже всі сторони життя держав та світового співтовариства у цілому. Це обумовлює інтенсифікацією процесів взаємодії національної правової системи з міжнародною. Процес глобалізації впливає на розвиток вчення про правову систему як в рамках загальної теорії права, так і в рамках міжнародно-правової доктрини. Саме тому відмінною рисою багатьох розробок зарубіжних учених останніх років є більш зважене відношення до поняття і змісту термінів «правова система держави» і «міжнародно-правова система».

Значний вплив глобалізаційних процесів на зміст концепцій як в нашій країні, так і за межами, проявився у тенденціях світового суспільного розвитку, що привели до розпаду системи міжнародних відносин, що склалася після Другої світової війни, заснованої на протистоянні блоків соціалістичних і капіталістичних держав. На зміну біполярному світу часів «холодної війни» прийшла нова, динамічна, складна світова система, що розвивається, що характеризується багатополярністю і багатовимірністю всіх її складових.

Вказані зміни відродили надії багатьох зарубіжних політичних і наукових діячів на суттєве зближення Сходу і Заходу і, як наслідок, побудову єдиної світової спільноти, заснованої на універсальних цінностях, принципах взаємодопомоги і співпраці всіх держав світу.

Разом з тим, на думку переважної більшості зарубіжних авторів, до сучасного міжнародного права вже не можна відноситися і як до нормативної конструкції, призначеної для регулювання виключно міждержав-

них відносин, що виходять за рамки національних меж. Держава все ще залишається органом, що представляє їх інтереси у процесі розвитку міжнародних норм і механізмів, але вона вже не завжди може втручатися в ситуацію в тих випадках, коли міжнародні норми застосовуються [20].

Розглядаючи зміст сучасних теоретичних поглядів на природу та сутність міжнародного права, не можна не наголосити і на тому факті, що в зарубіжній правовій доктрині в останні роки отримали розвиток концепції, що намагаються поставити під сумнів саму юридичну природу міжнародно-правових норм і довести необхідність зміни щодо застосування міжнародного права. Так, наприклад, американський професор Є. Гузман вважає, що до сучасного міжнародного права, крім традиційних договірних і звичаєвих джерел, слід відносити будь-які рішення, які здатні впливати на поведінку держави. Тому, на думку Е. Гузмана, поняття міжнародного права повинно набути функціонального забарвлення і відображати сутність процесу дії подібних рішень на мотивацію зовнішньополітичних кроків різних держав світу [21].

Проте більшість зарубіжних дослідників все ж не поділяє точку зору, що необхідно об'єднувати як правові, так і неправові регулятори суспільних відносин в рамках міжнародного права, визнаючи існування в рамках міжнародної системи не тільки юридичних, але і інших міжнародних нормативних конструкцій. Еволюція поглядів на міжнародне право та його роль в сучасних міжнародних відносинах, що намітилася в зарубіжній правовій доктрині, не могла не відобразитися і на поглядах зарубіжних науковців про параметри міжнародної системи, нормативною підсистемою якою, як відомо, є міжнародне право. Сьогодні багато хто з них вважає, що до числа суб'єктів цієї системи, крім держав і міждержавних утворень, повинні бути безумовно віднесені також індивіди і недержавні структури, відносини з участю яких регулюються міжнародно-правовими нормами.

Завершуючи огляд розвитку концепції правової системи в зарубіжній правовій доктрині необхідно зазначити наступне. Термін «правова система» не відміння інших юридичних термінів, не є їх синонімом, а несе самостійне наукове навантаження, позначаючи поняття, що синтезує на новому рівні погляди про всі складові правового життя.

Родова єдність міжнародного і національного права як сукупності загальнообов'язкових правил поведінки юридичного характеру дає підставу стверджувати, що перше, як і друге, лежить в основі своєї власної правової системи, що знаходиться в постійній тісній взаємодії з правовими системами окремих держав. Тільки в даному випадку йдеться не про національну, а про міжнародну правову систему, володіючою певною специфікою.

Міжнародне право – це своєрідне явище, і спроби підходу до нього з мірками національного права, особливо в питаннях системи, навряд чи виправдані. У цих випадках завжди повинна враховуватися специфіка міжнародного права.

#### *Література:*

1. Гаврилов В.В. Развитие концепции правовой системы в отечественной доктрине права: общетеоретический и международно-правовой подходы / В.В. Гаврилов // Журнал российского права. – 2004. – № 1. – С. 76–87.

2. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М.: Мысль, 1973. – 472 с.
3. Фридмэн Л. Введение в американское право / Л. Фридмэн; под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс; Универс, 1993. – 286 с.
4. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М.: Междунар. отн., 1998. – 400 с.
5. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Междунар. отн. – Т. 1.: Основы. – 1998. – 480 с.
6. Кельзен Г. Чисте правознавство: З додатком: Проблема справедливості / Ганс Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
7. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд; пер. с англ. М.Л. Юмашева, Ю.М. Юмашев. – М.: Книгодел, 2007. – 416 с.
8. Голландская правовая культура / отв. ред. В.В. Бойцова и Л.В. Бойцова. – М.: Легат, 1998. – 592 с.
9. Блищенко И.П. Теория и практика международного права США: учеб. пособие / И.П. Блищенко, В.Ф. Шавров. – М.: Изд-во Университета дружбы народов, 1985. – 85 с.
10. Марченко М.И. Сравнительное правоведение. Общая часть: учебник. – М.: Зерцало, 2001. – 552 с.
11. Еллинек Г. Право современного государства. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб, 2004. – 599 с.
12. Мингазов Л.Х. Проблема эффективности в зарубежной доктрине / Л.Х. Мингазов // Московский журнал международного права. – 1998. – № 2. – С. 3–15.
13. Morgenthau H.J. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace / H.J. Morgenthau, K.W. Thompson. – McGraw-Hill, Inc., 1985.
14. Тункин Г.И. Право и сила в международной системе / Г.И. Тункин. – М.: Междунар. отношения, 1983. – 283 с.
15. Евинтов В.И. Международное сообщество и правопорядок (анализ современных концепций) / В. И. Евинтов. – К.: Наук. думка, 1990. – 128 с.
16. Jenks W. New World of Law / W. Jenks. – London, 1969.
17. Falk R. The Promise of World Order: Essays in Normative International Relations / R. Falk. – Brighton. 1987.
18. Маркова-Мурашова С.А. Существование и взаимодействие правовых систем современности в условиях правовой конвергенции / С.А. Мурашова // Юристы-правоведы. – 2005. – № 1. – С. 16–22.
19. Koh H. Transnational Legal Process / H. Koh // Nebraska Law Review. – 1996. – Vol. 75.
20. Шумилов В.М. Концепция Глобальной правовой системы / В.М. Шумилов // Юрист-международник. – 2003. – № 3. – С. 46–52.
21. Гаврилов В.В. Понятие национальной и международной правовых систем / В.В. Гаврилов // Журнал российского права. – 2004. – № 11. – С. 98–112.

**Каплій О.В., МНЦ ОНЮА**

## **РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

*Рассмотрен вопрос децентрализации власти и развития системы местного самоуправления в странах Восточной Европы. Акцентировано внимание на более взвешенной политике проведения соответствующих реформ в этих государствах. Множество проблем разрешалось первоначально в пере-*